

A „KULTÚRHARC” ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI A 19. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN*

RADA JÁNOS

A *Magyar Katolikus Lexikon* – mint az egyházi, illetve vallási témák szempontjából mindmáig népszerű ismeretterjesztő jellegű mű – a „kulturharcot” kétféleképpen definiálja, vagyis a szorosabb mellett egy tágabb, másodlagos jelentést is tulajdonít a szóban forgó kifejezésnek. Szorosabban felfogva így a „kulturharc” nem egyéb, mint „Poroszország és a Német Birodalom törekvése a katolikus Egyház leigázására a 19. sz[ázad] második felében”. Jóllehet a szócikk részletesebben a német Kulturkampf fejleményeivel foglalkozik, utal a kifejezésnek egy tágabb, szélesebb értelmezési lehetőségére is, amely alapján az „a liberális, ill[etve] ateista erők nyílt vagy burkolt harca a vallásszabadság, főként a katolikus egyház szabadsága ellen a keresztény kultúra értékeinek lejáratásával, rombolásával”.¹ Jóllehet erősen elfogult, részrehajló módon interpretálva, de említést nyert tehát a kulturharcnak az a fajta felfogása is, amely a harcot tulajdonképp a katolikus egyház,² illetve a szekularizációs erőfeszítések, irányzatok konfrontációjával azonosítja. A történettudomány és a történeti források fogalomhasználatát górcső alá véve persze a szó jelentésének további verzióit, színárnyalatait figyelhetjük meg.

Márpedig az eltérő kulturharc-felfogások függvényében a történészek és a történeti szereplők egyaránt eltérően ítélték meg, hogy vajon zajlott-e egyáltalán kulturharc a 19. századi Magyarországon. Dolgozatomban egyrészt a hazai historiográfia fogalomhasználatának módjait veszem szemügyre, másrészt figyelmet fordítok a történeti források, főleg a sajtótermékek s az országgyűlési polémiák kulturharc-fogalmaira is. Ezután fogom prezentálni a kulturharcnak egy olyasfajta, eszmetörténeti jellegű megközelítésmódját, amely alapján a kulturharc retorikáját, vagyis egy specifikus interpretációs sémát megragadva elemezhetjük a 19. század utolsó harmadának egyházpolitikai, illetve antiklerikális forrásbázisát. Látni fogjuk, hogy a hazai antiklerikális diskurzusok mennyire erőteljesen idézték a kulturharcok mintapéldájának tartott porosz Kulturkampf eszmevilágát, ideológiáját. Kulturharcról, annak fogalmáról viszont szinte lehetetlen beszélni a német előzmények ismerete

---

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* című projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Diós 2002, 531.

² A folytatásban az „egyház” önmagában állva mindig a katolikus egyházat fogja jelenteni.

nélkül, emiatt érdemes először is röviden visszanyúlni a szó eredetéig, azaz a porosz–német Kulturkampfig.

Kulturkampf a Német Birodalomban

Ugyan „Kulturkampf”-ról már a Vormärz idején is írtak, éspedig a svájci egyházügyi feszültségek összefüggésében,³ a szó igazán 1873-tól, a porosz haladóparti Rudolf Virchow (1821–1902) ez év január 17-én, a porosz tartományi törvényhozás előtt elhangzott beszédjétől fogva indult nagy hódító útjára, hogy aztán a legtöbb európai nyelvben meghonosodjon, és hosszú pályája folyamán meglehetősen szerteágazó jelentéstartalommal töltődjön fel. A „kulturharc” szó hagyományosan számon tartott atyja, egyben a modern orvostudomány úttörője, azaz Virchow, a klerikális befolyás felszámolásától lényegében az evilági jellegű műveltség, vagyis a profán tudomány felszabadulását, térfoglalását remélte, hiszen a neves természettudós, anatómus modern kultúra-fogalma jóformán a tudományok világát foglalta magába. Elbeszélésében az egyház, a papság az évszázadok egymásutánjában megszűnt az emberi műveltség legfőbb hordozójának, a fejlődés előmozdítójának lenni, míg az újonnan színre lépett, immár laikus, modern kultúrához – tudományhoz – egyre ellenségesebben viszonyult. A katolikus dogmatika fejlődése Virchow szerint Rómát és az egyházat mind’ jobban szembehelyezte a laikusok kultúrájával.⁴ Így aztán az ultramontanizmus ellen meghirdetett harc a „Kultur” felszabadítását s a fejlődés előmozdítását ígerte.

A német Kulturkampfnek nevezett eseménysor persze ez idő tájt már javában zajlott, hiszen az 1871-ben létrejött, protestáns hegemoniájú Német Birodalom a győztesen megvívott birodalomalapító háborúk befejeztével hamarosan határain belül, egyházi téren nyitott frontot, ami folyamán a fiatal Reich ellenségének bélyegzett „ultramontán” erők befolyásának felszámolását jelölték meg az immár nem vérrel és vassal, hanem törvények paragrafusaival megvívandó összecsapás céljának. Otto von Bismarck s a német teoretikusok és politikusok frázisai alapján a harc tétjét persze nem kizárólag a világi szféra kultúrájának feloldozása jelentette, hiszen egyházellenes fellépésük létjogosultságát igazolandó a teljes állami szuverenitás jelszavát is előszeretettel propagálták. Merthogy félelmük szerint a pápa afféle előretolt hadoszlopok gyanánt irányítva az egyház helyi, például németországi szervezeteit, beleárthatja magát a szuverén országok belügyeibe. Ilyesféle nézőpontból mérlegelve megérthetjük, hogy a pápai csalhatatlanság dogmájának 1870-es elfogadása, s így az egyház hatalmi centralizációjának, az egyházfő pozíciójának megerősítése – véleményük szerint – nem pusztán a modern szellemi fejlődés s a liberális eszmék ellen jelentett valódi hadüzenetet, hanem az állam szuverenitását is fenyegette.

Az egyházzal szemben elfogadott törvények a fenti félelmek, felfogások szellemében születtek: már 1871-ben felfüggesztették a porosz kultuszminisztérium

³ BORUTTA 2011, 11.

⁴ STADLER 1998, 13–15.

katolikus ügyosztályát – tagjai ugyanis elfogadták a csalhatatlanság dogmáját –, míg az ún. szószékparagrafust, amelynek az volt a célja, hogy elejét vegye a temp-lomi politizálásnak, immár birodalmi szinten helyezték hatályba. Az ultramontanizmus melegágyának, a pápa előretolt bástyájának tartott jezsuita rend betiltását 1872-ben szintúgy birodalmi szinten foglalták törvénybe. Később, 1875-ben a polgári házasság bevezetését is kiterjesztették az egész Birodalomra. A Kulturkampf lángjai Poroszországban még magasabbra csaptak: a törvények itt az iskolák állami felügyeletének és az egyház belső életének szabályozásáig terjedtek: az egyházi stallumok betöltésének feltételül szabták az államilag elismert felsőfokú képzést, illetve az ún. „kulturvizsgát”. Az elfogadott rendszabályok háttérben ott rejtett, hogy a liberális csoportok egyházellenes felfogásához egyfajta civilizációs misszió járult: a fejlődésben elmaradotabbnak ítélt katolikus közösségek civilizálását és felemelését állami intervenció segítségével – az egyház tudatformáló erejének, befolyásának felszámolása útján – vélték lehetségesnek.⁵ 1875-ben a legtöbb szerzetesrendet felszámolták, betiltották, ami alól csupán a betegápolással foglalkozók képeztek kivételt. A renitens egyházi személyek minden állami támogatástól esettek, s komoly retorziók vártak rájuk: Poroszországban a küzdelmek tetőpontján több főpapot is börtönbüntetéssel sújtottak a hatóságok. Miután számos papot felmentettek hivatalából, s többen külföldre menekültek, az egyházi hivatalok mintegy negyede ideiglenesen betöltetlenül állt. A Kulturkampf viszont annyiban hibavaló maradt, hogy az erélyes rendszabályok sem törték meg a németországi katolicizmus erejét, sőt a Centrumpárt – vagyis a politikai katolicizmus képviselője – is megerősödött az 1874-es Reichstag-választások során. A Kulturkampf 1878-ra kifulladt, Bismarck konzervatív belpolitikai fordulatával párhuzamosan pedig egyeztetések kezdődtek Rómával a Német Birodalom egyházpolitikai békéjének helyreállításáért.⁶ A felfokozott küzdelmek, amelyek megmértelyezték Poroszország s részint a teljes Reich politikai légkörét és mindennapjait, jócskán hozzájárultak ahhoz, hogy a „Kulturkampf” Európa-szerte rettegett szóvá váljon, s rosszul csengjen a mérsékelt politikai erők fülében.

Végül megjegyezhetjük, hogy bár a német historiográfia figyelme jó ideig főleg a Kulturkampf specifikusan német, illetve porosz jegyeire irányult – hiszen mint saját történeti fejlődésük folyományát vizsgálták azt –, a történészek immár igazi összeurópai fenomén formájában értelmezve is kutatják a kulturharcok szerteágazó jelenségvilágát.⁷ Az európai kulturharcok folyamán – fejtegette például Peter Stadler – a katolikus egyház, amely a hosszú évszázad hajnalán a földrész számos országában még erős, befolyásos jogállással bírt – szívós ellenállása, sőt ellentámadásai dacára – a század második felében fokozatosan veszített erejéből, tradicionális pozíciójából. Az európai kulturharcot „a 19. század investitúraharcának” is nevez-

⁵ BORUTTA 2011, 109–116.

⁶ Magyar nyelven összefoglalja pl. NÉMETH 2009, 34–38. és SZÁNTÓ 1988, 381–384.

⁷ A Kulturkampf-historiográfia fejlődését, irányzatait röviden felvázolja: BORUTTA 2011, 19–33.

te,⁸ amely elnevezéssel lényegében az államok és az egyház konfrontációjára, hatalmi erőpróbájára utalt. A svájci történész ennek fényében a kultúrharok felvázolása során a jóformán párhuzamosan zajló, egymással több ponton összefonódó porosz–német és svájci Kulturkampf mellett figyelmet szentelt Itália, pontosabban a Szárd–Piemonti Királyság, valamint Ausztria és Franciaország ilyesfajta csatározásaira is, sőt – jóllehet röviden, madártávlatból – a század végének magyar fejleményeit is érintette.⁹

Kultúrharok-fogalmak Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeiben

1873 után a „culturharcz/kulturharc” szó a magyar sajtóirodalomban is hamar befogadásra talált, s használata módját éppúgy a fogalmak, az értelmezési lehetőségek sokfélesége jellemezte, ahogy azt a történetírói feldolgozások esetében is megfigyelhetjük. Bár a kifejezéssel leginkább a porosz, valamint a svájci Kulturkampf-ről szót ejtve éltek, az egyházas szemléletű irodalomban, így például a sajtóban már az 1870-es évek közepe táján megjelentek olyasfajta okfejtések is, amelyek a „culturharcz” tágabb fogalmával operáltak. Az ilyesfajta interpretációk remek példáját lelhetjük fel az *Uj Magyar Sion* című folyóirat 1876. évi füzetében, egész pontosan Palkovics Viktor (1850–1930)¹⁰ itt megjelent esszéjében. A szöveg szerzője a harc princípiumait taglalva megállapította, hogy a vallástól elfordult, felvilágosult filozófia – s főleg Voltaire – nyomán haladva a francia forradalomtól fogva folytak a harcok az egyházzellenes erők előretörése, agitációja folytán. Mint írta, Európa „a francia forradalom óta folytonosan visszhangzik a kulturharc zajától”, amely hol itt, hol ott üti fel fejét a földrészen vagy éppen a tengeren túl. A szerző interpretációjában lényegében a voltaire-i filozófiából sarjadt liberalizmus vívta ádáz harcát az egyház és a vallás ellen, s az olyan liberális célok, programok, mint például a sajtószabadság, a szabad vallásgyakorlat, a polgári házasság, a felekezeten semleges oktatás, valamint a vallás gyámsága alól feloldozott, profán tudomány szerinte mind az esszéjében körüljárt küzdelmek részét képezték. Tehát a kultúrharcnak egy olyasféle értelmezését fedezhetjük fel fejtegetéseiben, amely alapján eltérő értékrendek, világnézetek és politikai felfogások konfrontációjaként interpretálhatjuk a Kulturkampf összetett jelenségvilágát. A szó eredetét firtatva is ilyesféle eredményre jutott: „Miért választották e szót: kulturharc? mely más értelme lehet ez elnevezésnek, mint az, hogy hadat üzennek az eddigi kulturának, azon létalapoknak, azon elveknek, melyeken a ker[esztény] kultura, a ker[esztény] civilizatio kifejlett és nyugszik; és új alapokat akarnak fektetni, melyen egy új modern kultura fejlődjék”¹¹ – összegezte véleményét az egyházi író. Jól láthatjuk, hogy

⁸ STADLER 1998, 13.

⁹ Lásd: STADLER 1998, 13–25.

¹⁰ Katolikus pap. Teológiai s bölcseleti tanulmányait Esztergomban végezte. Később hosszú időn át Gúta (ma: Kolárovo, Szlovákia) plébánosa volt. SZINNYEI 1891–1914, X. 193–194. col.

¹¹ PALKOVICS 1876. Idézett sorok: 343–344, 349.

felfogása szerint a „kulturharc” a tágabb értelemben vett szekularizációs projektek, erőfeszítések kísérőjelenségét jelentette. Hasonló, azaz tágabb, átfogóbb kulturharc-fogalmak például a *Religio* című katolikus lap hasábjain is feltűntek: „[...] bármerre tekintünk is a földgömbön, majd mindenütt ugyanazon rémalakkal találkozunk, melynek azok adtak nevet, kik előidézték, a »kulturharcz«-czal; nyíltan vagy titkon, erőszakosan vagy simán; – de mindenütt foly, sőt talán még mindig növekedőben van.”¹² A Kulturkampf eszerint nem feltétlenül kell hogy „erőszakosan” folyjon, vagyis nyílt csatározássá fajuljon.

Már a feljebb idézett szöveg is felhívta a figyelmet, hogy a „kulturharcz” állam és egyház erőpróbájával jár együtt. Egy szintűgy a *Religio*ban napvilágot látott írás az újabb államfelfogást bírálva jutott el a „kulturharcz” fogalmáig, a jelenségben pedig a laicizált, azaz a vallás szempontjából semleges „jogállam” felépítésének velejáráját jelölte meg. „[A] minden vallástól eltekintő »kulturállam« a vallásnak született személyesítőjében s hordnokában, a kat[holikus] egyházban természetes ellenségét látja, mely meggyőződésnek nyilvánulását »Kulturkampf«-nak nevezik. Ezen »Kulturkampf« semmi egyéb, mint a hatalomra vergődött vallástalanságnak irtó háborúja a vallás ellen” – definiálta a fogalmat a publicista. Fontos pontra tapintva rá a folytatásban a vallásilag indifferens állam és az egyház egymásnak feszülését s előbbi szupremácia-igényét emlegette. Kifejtette tehát: a kulturharcúghoz úghyszintén hozzájárul „a status omnipotentiájának fictiója, melynél fogva a »kulturállam« csak azért is küzd az egyház ellen, mert ez neki a polgárok kizárólagos igénybe s birtokba vételére nézve veszélyes concurrentiát csinál, s mert fogalmiaval nem tudván a részvénytársulatok, a zsidóság e kedvenceinek magaslatai fölé emelkedni, az egyházat is olyanná alányomni szeretné”. A citált írás,¹³ amely a szabadelvűség programját a „zsidóuralom” céljaihoz fűzte, azt is jól példázhatja, hogy a kulturharc-kifejezés olykor már ekkortájt erőteljesen antiszemita felhanggal jelentkezett, mintegy megelőlegezve a 20. század szélsőjobboldali felfogásait.

Amennyiben a dualista éra fejleményeit a „kulturharcz” tágabb fogalma alapján szemléljük, úgy elmondhatjuk, hogy az egyház és állam viszonyának reformjáról folytatott polémiák, amelyek folyamán antiklerikális szólamok is szárnyra kaptak, és azok a reformkonceptiók, amelyek az egyház ősi előjogait fenyegették, valóban a harcok tanújeleiül szolgáltak. A katolikus sajtóban a publicisták java azonban „kulturharcz” alatt leginkább mégiscsak porosz–német mintájú harcot értett: olyat, amely az államhatalom és az egyház nyílt színi, felfokozott konfrontációjában ölt testet, s amelyet az egyházzal szemben foganatosított kemény törvényi-rendeleti intézkedések jellemeznek. Vagyis a baljós, meglehetősen rettegett szó főleg a jövő – a jellemező félelmek szerint egyre közeleghő – fenyegetését, küszöbön álló erőpróbáját jelölte a klerikális sajtóban.

¹² *Religio* 34/40. 1875. május 19. („Épen jókor!”) 315.

¹³ *Religio* 33/35. 1874. május 2. („A liberalismus és a zsidóuralom”) 274–275.

Egyházpolitikai feszültségek a dualista Magyarországon

Nem véletlen, hogy a hazai katolikus publicisták az 1870-es években nagyon is fenyegetőnek ítélték még egy szigorúbb értelemben vett – egy kifejezetten porosz mintájú – Kulturkampf lehetőségét is. Félelmük a német fejlemények mellett jóformán az előző évek magyarországi tapasztalatain alapult. 1867, az osztrák–magyar kiegyezés az egyházpolitikára vonatkozólag is fordulópontot hozott, s a liberális éra nyitányán azonnal fellángoltak az egyházpolitikai polémiák, amelyek középpontjában főleg a hajdani államegyház befolyása állt. Egyúttal fokozódtak a katolicizmus elleni támadások is. A közhangulat, egyben az egyházügyi törvényhozás irányát olyan országgyűlési interpellációk, kérvények, valamint a sajtóban felkarolt programok jelezték, amelyek a katolikus egyház közjogi helyzetének felülvizsgálását, régi előjogainak felszámolását, a felekezetek viszonyának szabályozását, így a vegyes házasságok problémájának megoldását, sőt a házasságjog polgári reformját szorgalmazták. A radikális koncepciók már a hatalmas, középkori eredetű egyházi birtokállomány szekularizációjának programjáig terjedtek.¹⁴ Megszülettek az első egyházpolitikai reformkezdemények is: 1868-ban törvényt fogadtak el például „a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról”, illetve a népiskolák ügyében is, amelyek egyaránt sérelmet jelentettek a katolikus egyházra nézve.¹⁵ A folyamat iránya világosnak látszott, s az 1869/72-es országgyűlés kultúrharcos jellegű légkörében a teljes, törvényben rögzített vallásszabadságtól a polgári házasságon, valamint anyakönyvezésen át egészen az egyházvagyyon elvilágiasításáig is eljutó reformjavaslatok hangzottak el a képviselőházban.¹⁶ 1870-ben a pápai csalhatatlanságról elfogadott dogmára a magyar kormányzat a királyi tetsvényjog felújításával felelt, éspedig államvédelmi jellegű megfontolások mentén.¹⁷ A német harcok hullámai aztán Magyarországra is átcsaptak. Hermann Egyed megállapította nagy egyháztörténeti összefoglalójában, hogy a hazai radikálisok bizony fogékonyak voltak a „vaskancellár” politikájára, amit jól példázhat, hogy az országgyűlés padsoraiból több ízben is indítványozták a jezsuiták elűzését Magyarországról.¹⁸ Mint a „magyar kultúrharc” viszont mégsem az 1867-től mintegy 1875-ig terjedő, egyházügyiileg igen feszült évek története rögzült a 19. századi történelem elbeszélésében. Ezt jóformán azzal magyarázhatjuk, hogy a jelentősebb törvények – így például a házasságjogi reform – egyelőre elmaradtak, merthogy a liberális reformtervek rendre hajótörést szenvedtek a főpapok ellenállásán. Figyelemre érdemes, hogy az új korszak, a hosszúra nyúlt Tisza-éra hajnalán, vagyis 1875-ben, a hazai katolikus sajtóban felerősödtek a félelmek, hogy Tisza

¹⁴ GALÁNTAI 1960, 13–15.

¹⁵ SALACZ 1974, 22–25.

¹⁶ SALACZ 1974, 26–27.

¹⁷ A dogmát „államveszélyesnek” ítélték, s féltek, hogy az paralizálhatja a magyarországi papság állampolgári lojalitását, valamint belpolitikai feszültségek eredője lehet. CSORBA 1999, 92–94.

¹⁸ HERMANN 1973, 457.

Kálmán és a Szabadelvű Párt hatalomra jutásával eljöhethet a nyílt, azaz a szorosabban felfogott „kulturharcz” ideje, amely „harcz a liberalismusból természetesen következik”.¹⁹ Mára már tudjuk, nem így történt, sőt Tisza hosszú kormányfősége idején a polémiák másfél évtizedre – legalábbis viszonylagosan – elcsendesedtek.

A dualista korszak egyházpolitikájáról szólva a katolikus történetírás többnyire hangsúlyozta, hogy az egyházi érdekek legfőbb védelmezőjének – a konzervatív dominanciájú főrendiház mellett – a katolikus uralkodó bizonyult. Hiszen a mélyen vallásos Ferenc József minden tőle telhetőt megtett, hogy – koronázási esküjének megfelelően – megóvja az egyház ősi „jogait” és „szabadságát”.²⁰ Ráadásul a kormányok egyik elsődleges célját ez idő tájt nem más jelentette, mint hogy stabilizálni, majd fenntartani tudják az 1867-es kiegyezés közjogi rendszerét – márpedig ebben a főpapság fontos partnernek bizonyult. Egyház és állam viszonyát ennek megfelelően – a kölcsönös előnyök mentén – Tisza kormányfősége alatt jórészt harmonikus kapcsolatok jellemezték.²¹ A szabadelvű kormányok kompromisszumos egyházpolitikájának átmenetileg éppen egy olyasfajta helyzet vetett véget, amelyben az egyházpolitikai reformok ügye képesnek ígérkezett, hogy – legalábbis ideiglenesen – felülírja a közjogi politizálás szempontjait az országgyűlésben, és hozzájáruljon a kormányzat pozíciójának megerősödéséhez.²² A feléledt polémiák hevében ráadásul a reformok további halogatása már a '67-es közjogi alapon álló kormánypárt eróziójával, a rendszer jövőjének bizonytalanná válásával fenyegetett.²³ 1890 után így eljött a konfliktusok ideje.

A „magyar kulturharc” a hazai egyháztörténeti irodalomban elsősorban a mintegy 1890-től '95-ig, vagyis az egyházpolitikai törvények elfogadásáig zajló harcok történetét jelenti. Igaz, a kulturharc-kifejezésnek a magyar történelem narratívájában való használata nem általánosan elfogadott, tehát nem minden historikus használja azt. Salacz Gábor a század végének szóban forgó fejleményeiről írt, *A magyar kulturharc története* című alapos feldolgozásában²⁴ az általa használt kulturharc-fogalom definícióját is megadta. Nézőpontja szerint: „Kulturharc akkor keletkezik, mikor az állam alattvalói, illetőleg azoknak tekintélyes részére nézve lelkiismeretben lehetetlenné válik mind az egyházi, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmessé válni.”²⁵ (Felfogása, mint azt látni fogjuk, megfelelt a küzdelmek idején jellemző katolikus felfogásnak.) Salacz felhívta a figyelmet, hogy azok a jogszabályok, amelyek felekezeti vagy egyes házasságok ügyes-bajos

¹⁹ Lásd pl. *Religio* 34/39. 1875. május 15. („Hol a programm?”) 310–311. és *Religio* 34/52. 1875. június 30. („A szabadelvű párt credója és anathemája”) 414.

²⁰ SALACZ 1974, 15, 22.

²¹ CSORBA 1999, 118, 171; FAZEKAS 2008, 12.

²² Csorba László ennek megfelelően az egyházpolitika századvégi átmeneti funkcióváltásáról írt. CSORBA 1999, 179–185.

²³ Ferenc József éppen ezért engedett zöld utat a reformoknak. Hermann 1973, 466.

²⁴ SALACZ 1938. – A szóban forgó évek eseményeit alább jórészt Salacz műve alapján foglalom össze.

²⁵ SALACZ 1938, 9.

dolgaihoz fűződtek, a század végén éppen ilyen helyzetbe – azaz: kultúrharcba – sodorták az országot. Elvégre 1890-ben Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter ún. „elkeresztelési” rendelete már régóta lappangó problémák halmazát hozta felszínre. Rendeletének célja a vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1868. évi LIII. törvény erélyesebb végrehajtása volt, amelynek 12. §-a előírta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását. Probléma volt azonban, hogy a katolikus egyház nem fogadta el a szabályozást, mert mind a fiúkra, mind a lányokra igényt formált egy-egy vegyes házasság engedélyezése, illetve megáldása fejében, papjai tehát reverzálist kértek, és „elkereszteltek”, ami felekezeti viszályok állandó forrásává vált. A ’68-as törvénynek eredetileg még nem volt büntető szankciója, az 1890-es Csáky-féle rendelet viszont már pénzbírsággal sújtotta megszegőit. Így aztán bírságot sorát vont maga után az, hogy a papok országsszerte szembeszegültek a rendelettel, és megtagadták a keresztelési bizonylatok áttételét a törvény szerint illetékes lelkészeknek. A katolikus felfogást jól megvilágíthatják XIII. Leó pápa Ferenc Józsefhez intézett sorai: az egyházfő interpretációjában ugyanis a miniszteri rendelet útján arra próbálják rábírní a hazai papságot, hogy „az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van”.²⁶

Emelve a küzdelmek tétjén fellángoltak az egyházpolitikai polémiák is, hiszen gyógyírt a felmerült problémákra a már jó ideje halogatott polgári házasság és állami anyakönyvezés bevezetése ígért, s a reformokat az 1892-től kormányfői posztot betöltő Wekerle Sándor immár felvette programjába. Természetes, hogy a katolikus egyház, amelynek felfogása szerint a házasság szentség, harcba szállt a szabadelvű kormányzat egyházpolitikájával, ami alatt több ízben Rómából is útmutatást nyújtottak: XIII. Leó pápa *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikájában sürgette például, hogy a magyarországi katolikusok szerveződjenek, s küzdjenek az elfogadni tervezett egyházpolitikai törvények ellen. Rampolla bíboros, az egyházfő államtitkára pedig igen harcias hangon szólva úgy fogalmazott: „Az egyház nem szolgáltatja ki harc nélkül Szent István apostoli királyságát a kálvinistáknak és a zsidóknak.”²⁷ Hiába volt azonban a politikai katolicizmus szerveződésének felporzulása, 1894/95-ben az országgyűlés végül elfogadta az állami anyakönyvezésről, a polgári házasságról, majd a vallás szabad gyakorlásáról és az izraelita hit recepciójáról szóló törvényeket. A gyermekek vallásának megválasztását – eleget téve az egyház óhajának – egyúttal a szülők gondjaira bízták.²⁸

A „magyar kultúrharc” szó használata, ahogy már utaltam rá, nem vált általánossá a 19. századról írt esemény-, illetve egyháztörténeti összefoglalók lapjain. A félévtizednyi küzdelmek történetét elbeszélve a szerzők jóval inkább egyházpolitikai küzdelmeknek nevezik ezen évek fejleményeit. Csorba László a „kultúrharc” szó használatát legfeljebb idézőjelbe téve ajánlja,²⁹ s így használja azt Katus László is,

²⁶ Idézi: SALACZ 1938, 62–63.

²⁷ Idézi: FAZEKAS 2008, 14.

²⁸ A ’90-es évek első felének eseményeit jól összefoglalja még pl. HANÁK 1978.

²⁹ CSORBA 1999, 183.

rámutatva, hogy igazán 1893/94-ben, a harcok tetőpontján lett „kulturharc” színterévé az ország.³⁰ Több szövegben persze fel sem tűnik a kifejezés.³¹ Leginkább azért kérdőjelezzik meg a „kulturharc” elnevezést, valamint hanyagolják annak használatát, mert magyar földön nem fajultak el olyannyira a csatározások, mint ahogy az előzőleg Németországban történt. A liberális kormányzat és a katolikus egyház konfrontációja jóval visszafogottabb maradt, lényegesen enyhébbnek bizonyult: Magyarországon egy főpapot sem próbáltak megfosztani stallumától, egyházi személyek nem kényszerültek elhagyni az országot, és persze fogság sem várt rájuk idehaza, a jezsuiták elűzése is pusztán javaslat maradt. A történészek referenciapontját, megítélésük mércéjét tehát elsősorban a porosz Kulturkampf jelenti, ennek fényében megérthetjük, hogy miért nyúlnak óvatosabban a „kulturharc” szóhoz. Csáky Móric is felhívta a figyelmet, hogy az egyházpolitika Magyarországon sosem fajult olyan Kulturkampffá, mint amilyen Poroszorszáé volt 1870 után, a törvények nem irányultak sem az egyház, sem a katolikus hit ellen.³² Kósa László az egyház–állam kapcsolatok 19. századi változásait vizsgálva a kulturharcnak, egyúttal egyház és állam tényleges elválasztásának az elmaradásáról írt. Ezt a katolikus egyház erős pozíciójával, mind társadalmi, mind pedig vagyoni túlsúlyával magyarázta, valamint azzal, hogy az országnak hitbuzgó katolikus uralkodója volt.³³ A történészek fogalomhasználata, ne feledjük, szerzői pozíciójuktól is függött: a századvégi harcok katolikus történetírója, Salacz Gábor az egyház nézőpontjából szemlélte az eseményeket: az „üldözött” papság felé fordulva jóval több figyelmet szentelt elbeszélésében a rendelettel szembeszegültek helyzetére, ami hozzájárult drámaibb szóhasználatához is. (Kulturharc-definícióját is ilyen szemszögből fogalmazta meg.)

Érdemes itt szemügyre venni, vajon a kortársak, vagyis a történeti szereplők felfogása szerint „kulturharc” folyt-e a '90-es évek első felének Magyarországon. Általánosan elfogadott válasz híján természetesen ez ügyben is eltérő nézetek jelentkeztek. Csáky Albin még a küzdelmek előestéjén, 1890-ben, tisztázandó az országgyűlés előtt a képviselők révén egyre többször emlegetett fogalmat úgy fogalmazott: „[A] kulturharcz semmi egyéb, mint az állami hatalom összeütközése az illetékes egyházi hatalommal egyházi téren. És ha e definitio helyes [...] akkor a jelenben nincs összeütközés és a jövőben sem lehet ezen rendelet incidenséből.” Merthogy nézőpontja szerint a februári rendelet „nem egyházi téren mozog”, mivel az anyakönyvvezetés „a maga valóságában [...] eminenter állami vagy polgári közegek kezeibe tehető le”.³⁴ Komlóssy Ferenc, az Országos Antiszemita Párt pap képviselője opponálva a miniszter felfogását felrótta, hogy az „a kulturharczot sem definiálta correctül”, majd Csáky definíciójával a katolikusok – Salacz Gábor tör-

³⁰ KATUS 2009, 535.

³¹ Hanák Péter például, bár felhasználta Salacz Gábor monográfiáját, fogalomhasználatát már nem adaptálta. HANÁK 1978.

³² CSÁKY 1973, 129.

³³ KÓSA 2011, 124–125.

³⁴ *Képviselőházi napló*, 1887–1892. XIX. (1890. október 1.–november 18.), 379–380.

téneti munkája révén is képviselt – álláspontját szegezte szembe: „A culturharcz az állam intézkedéseinek összeütközése az egyház tanaival, következkép az egyház intézkedéseivel, vagyis az, a mikor az állam oly intézkedéseket hoz, a melyek a hivek lelkiismeretével ellenkeznek. [...] Ha ilyenkor szenved az egyház, ártatlanul szenved; mert a mit az állam parancsol – tisztelve Isten törvényét – nem teljesítheti.”³⁵ Természetesen a képviselőházban az egyházpolitikai ellenzék részéről több ízben is a miniszter fejére olvasták azt, hogy „kibocsátott egy rendeletet, a melynek folyománya lett azon culturharcz, a mely országszerte megzavarta a különböző vallásfelekezeti nyugalomát, megzavarta az állampolgárok közötti békés egyetértést és így az állam létfeltételének egyik legerősebb oszlopát támadta meg”.³⁶ Vikár István³⁷ itt idézett felszólalásában meglehetősen jellemző félelmek kaptak hangot: a „culturharcz” a roppant ártalmas és felesleges felekezeti viszályok felszításával megmételjezi az ország életét, míg erőit szétforgácsolja. A kulturharc-kifejezés többnyire még a mérsékelt szabadelvű közegekben is erős félelmet ébresztett – egy olyan szerencsétlen lehetőséget jelentett tehát, amelyet a nemzet lehetőleg el kell hogy kerüljön. Erre részint Magyarország felekezeti és főleg nemzetiségi széttagoltsága intette a közfelfogást.³⁸ A támadások sora után a miniszter végül már az egyházzal szembeni erélyesebb retorziók hiányára hívta fel a figyelmet – cáfolni próbálva a vádat, amely szerint rendelete „culturharcz” előidézője lett: „Vagy talán egy másik eszökhöz kellett volna nyúlni? Kellett volna az állam rendelkezésére álló összes hatalmi eszökökkel, folyton fokozódó büntetésekkel, karhatalom alkalmazásával kierőszakolni a törvény rendelkezésének a végrehajtását? Ez lett volna, t[isztelt] ház, a valódi »Kulturkampf«[.]”³⁹ Miután a szó olyan nyira baljósan, ijesztően csengett, kormánypárti részről leginkább tagadták, hogy az ország Kulturkampfba sodródott volna. Ennek fényében megérthetjük, miért hangsúlyozta olyan nagy határozottsággal Pulszky Ágost, a Szabadelvű Párt képviselője a már lefolyt harcok után, hogy: „A mi itt lefolyt [...] az nem lehetett, nem volt kulturharcz. Soha senki, a ki az eddigi egyházpolitikai program alapján állott, nem fogja elismerni, hogy kulturharczról itt szó lehetett volna; hogy kulturharczot akart volna valaki provokálni, hogy kulturharczot akart volna valaki folytatni.”⁴⁰

Ne gondoljuk azonban, hogy csak a katolikus sajtóban és az egyházpolitikai ellenzék soraiban hajlottak az 1890-es évek első felének fejleményeiben valóságos Kulturkampfot látni.⁴¹ Hasonló álláspontok a liberális sajtóban is feltűntek, igaz, a

³⁵ *Képviselőházi napló*, 1887–1892. XX. (1890. november 19.–december 6.), 43.

³⁶ *Képviselőházi napló*, 1892–1897. III. (1892. május 3.–május 31.), 387.

³⁷ Ő a Függetlenségi és '48-as (Ugron) Párt képviselője volt.

³⁸ Az ilyesfajta aggodalmakat jól összefoglalja az alábbi írás: *Pesti Napló* 44/72. 1893. március 8. („A kulturharc”) 1–2.

³⁹ *Képviselőházi napló*, 1892–1897. XVI. (1894. február 8.–március 3.), 145.

⁴⁰ *Képviselőházi napló*, 1892–1897. XXII. (1895. január 19.–február 11.), 126.

⁴¹ „A protestantizmus porosz »kulturkampfja« a kath[olikus] vallás ellen folytatást nyert a magyar szabadelvű kulturharcában, – mely a németek utánzásában egész a majmolásig

felelősséget itt nem a kormánynak tulajdonították. A *Pesti Hírlap*ban például Pulszky Ferenc *A kulturharc* cím alatt interpretálva a fennálló helyzetet sajnálatának adott hangot, hogy „[a]z események szerencsétlen láncolata s a Vatikán buzdítása [...] akaratunk ellen bele sodort az áldástalan harcba, melyet mindenki kikerülni igyekezett”.⁴² A protestáns sajtót érintőleg pedig jó példa gyanánt szolgálhat a *Sárospataki Lapok* 1892-es évfolyama, ahol is azt olvashatjuk, „hogy a világhatalmi állás után törekvő ultramontánság indította meg hazánkban is széles kiterjedésű s jól szervezett harcát a modern állam ellen, tehát kulturharc ez, melyért a felelősség egyedül és kizárólag a katolikus papságot terheli”.⁴³ Bartha Béla idézett véleménye teljesen megfelelt az antiklerikálisok álláspontjának. Az antiklerikális iratok többnyire szintúgy kulturharcnak ítélték az érintett évek eseményeit, sőt – mint látni fogjuk – szükségesnek vélték, hogy az effajta harcok Magyarországon se maradjanak el.

Egy eszmetörténeti megközelítési kísérlet

Jómagam a folytatásban nem esemény-, illetve egyháztörténeti szempontok, megfontolások mentén fogok érvelni a „kulturharc” fogalmának a 19. századi magyar história narratívájába való határozottabb, bátrabb befogadása mellett, hanem egy eszmetörténeti jellegű, vagyis a politikai diskurzusok vizsgálatára alapozott értelmezési lehetőséget fogok felvázolni. Így aztán a kulturharc retorikájáról fogok írni, hogy egy olyan interpretációs sémára hívjam fel a figyelmet, amely sajátos érvelésmódjával, frazeológiájával és toposzaival átjárja az 1867 után fellángolt egyházügyi viták antiklerikális irodalmi örökségét. Kulturharc retorikáján azt a tipikus interpretációs sémát értem, amely az egyházpolitikai diskurzusok középpontjába az ultramontánnak bélyegzett egyházi hatalom és az állam harcát helyezi – a harc tétjét az állami szuverenitásban jelölve meg –; szembehelyezi egymással az állampolgári-nemzeti, illetve az egyház iránti lojalitást; az egyháznak állam- és társadalomveszélyes célokat tulajdonít; és mindennek megfelelően államvédelmi szempontok mentén érvel az egyház befolyását felszámolni, de legalábbis visszafogni hivatott reformok mellett. A kulturharc retorikájának jellemzője továbbá, hogy háborús hasonlatok, fegyver-metaforák is rendre feltűnnek a szövegek nyelvezetében, amelyek a harcot valóságos háborúvá avanszálják az antiklerikális iratok lapjain. Jelen interpretációs keretek már a német Kulturkampf nyitánya előtt kiforrtak, hogy aztán dominánssá, mondhatni jellegadóvá váljanak a kora dualista korszak

---

megyen” – írta a *Religio* szerzője az egyházpolitikai harcok alkonyán. *Religio* 54/37. 1895. május 8. („Szabadelvű majmolás”) 328. Később Galántai József (GALÁNTAI 1960, 56) a klerikális sajtóhoz fűzte a „kulturharc” szó használatát, és nem teljesen alaptalanul, ám hozzátehetjük: a szóhasználat egyfelől az egyházi fél szövegeiben sem volt általánosan elterjedt, másfelől olykor a liberális sajtóban is használták azt a zajló harcokra vonatkozólag.

⁴² PULSZKY 1893, 1–2.

⁴³ BARTHA 1892, 799. col.

politikai sajtójában, így például röpirataiban is, vagyis azon forrás csoportban, amely kutatásom középpontjában állt.

Miután tehát 1867-ben a magyarság visszanyerte „alkotmányos jogait”, és a hazai liberális erők kerültek kormányzati pozícióba, rögvest jelentékeny figyelem szegeződött az egyházpolitikai problémákra is. Az egyházellenes közegek az alkotmányos korszak hajnalán az „ultramontán” egyház és a „modern” állam – immár szükségszerűnek ítélt – erőpróbáját emlegették, ami során az állami szuverenitás jelszavának zászlaja alatt propagálták a harcot a római egyház ellen, egyúttal a pápahűség, illetve az állampolgári-nemzeti lojalitások hierarchiájának problematikáját firtatták – hangot adva a „hazátlan ultramontanizmus” kritikájának. Jó példa gyanánt szolgálhat a katolikus felekezetű Toldy István 1868-ban megjelent terjedelmes röpirata, amely lényegében a korabeli hazai antiklerikalizmus programját összegezte. Toldynál az „ultramontán” egyházi befolyás felszámolása a teljes állami szuverenitás szempontjából nyert jelentőséget. „Az állam természeténél fogva a legfőbb hatalom a maga területén. Nem fér meg tehát az államsouverainitás fogalmával, hogy maga mellett még egy másik kormányt tűrjön; hogy egy külföldi, elérhetetlen, absolute létező hatalomnak módot nyújtson ügyeibe beavatkozni, az államnak saját területén akadályokat gördíteni útjába” – írta.⁴⁴ A vatikáni zsinat idején Magyarországon szintúgy felerősödtek a félelmek, amelyek szerint a pápa beleárthatja magát az egyes országok belügyeibe. 1870-es pamfletjében a „Papar morgó” álnév mögé bújt Kóródy Sándor maga is leszögezte: „Ma már belátja mindenki, hogy a pápaság, mint universális hatalom, elvi ellentétben áll az államok souverainitásával, hogy a valódi szabadság és a pápai főhatalom incompatibilisek egymással.”⁴⁵ Az antiklerikális koncepciók ennek fényében a polgári házasságtól és a népiskolák teljes szekularizációjától az egyházi javak elvilágiasításán át egészen a szerzetesrendek feloszlásáig, esetleg a papi szemináriumok államosításáig terjedtek. Szorgalmazták továbbá, hogy a magyar egyházszervezet függetlenedjen Rómától, a pápaságtól.⁴⁶ 1872/73-ban pedig önálló, antijezsuita röpiratok láttak napvilágot, amelyek a jezsuiták elűzését sürgették – példa gyanánt utalva mind a Német Birodalom, mind más európai országok hasonló eljárásaira.⁴⁷

Később, a '90-es évek első felének polémiái idején, amelyek alatt a hazai főpapok több ízben is útmutatásért fordultak Rómához, s az egyházi felfogás, illetve a hazai jogforrások ellentmondtak egymásnak, a kultúrharc retorikájának jegyei még erőteljesebben jelentkeztek: a liberális, nacionalista, valamint protestáns felek jellemzően egyaránt az állami tekintélyre s önérzetre apellálva érveltek az egyházi féllal szemben. A „Rutilus” álnéven megjelent brosúra írója azt bizonygatta például, hogy az „elkeresztelési harc” folyamán „az állam legfőbb érdekei, egész hatalma forgott kockán”. Kijelentette tehát: „Meg kell ezt magyarázni a jövő kornak, hogy megértse. Meg kell mondani világosan, hogy a kérdés ez volt: ki bírja a ha-

⁴⁴ TOLDY 1868, 97.

⁴⁵ „Papar morgó” 1870, 112.

⁴⁶ Részletesebben a témához lásd pl. RADA 2016.

⁴⁷ RADA 2019, 198–202.

talmat »a négy folyó és hármás bérc honában:« egy felekezet papsága-e vagy az állam.»⁴⁸ A pápához fordult hazai püspöki kart pedig ő is hazaárulónak bélyegezte. A kultúrharc retorikája ez idő tájban természetesen nem csupán az antiklerikális vitairat-irodalmat jellemezte: azonos hangot ütött meg a régi ellenféllel szemben a protestáns sajtó is. Ezt szemléltetheti a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1892. évi figyelmeztetése is:⁴⁹ „Vigyázzatok hazánk őrei, kiknek kezetekben van a nemzet törvényhozó hatalma, hogy rést ne törjön és azon be ne lopózkodják állami szervezetünkbe az idegen érdekeknek szolgáló ultramontanizmus!” A lap írója felrótta továbbá, hogy „a főpapság a magyar közjog megsértésével Rómához fordult tanácsért”, s eljárásuk nem egyéb, „mint a magyar állam és állami souverenitásának megtagadása”.

A fent idézett „Rutilus”-féle röpirat a militáns nyelvezethez, a háborús állapot metaforájához is igen jó példát nyújthat. A szöveg szerzője szerint ugyanis, amióta a szabadelvű kormány felvette programjába az egyházpolitikai reformokat, azóta „dúl a harc, szól az ágyú a falusi templomoktól kezdve föl a püspöki konferenciáig és amint tisztességes háborúhoz illik, jönnek a szövetséges hadak Rómából és az osztrák feudalisoktól, oláhoktól és tótoktól meg egyéb jóbarátaitól a magyar nemzetnek”.⁵⁰ Egy újabb, „Flamma” álnéven napvilágot látott röpirat írója szerint a papság „kánoni lövegeivel” folytatott harcot a nemzet fejlődése ellen.⁵¹ (Itt a házasság szigorú egyházas felfogására utalt.) Jelen szövegek 1893/94-ben születtek, ám itt is pusztán az előzőleg érintett interpretációs stratégiák folytonosságát, továbbélését figyelhetjük meg: a háborús hasonlatok, fegyveres metaforák már negyedszázaddal ezelőtt is rendre feltűntek, s átszöttek az egyházellenes irodalmat. Így jellemző volt például, hogy a kolostorok „kaszárnnyák” gyanánt nyertek említést. Toldy István maga is kifogásolta „azon nagy kaszárnnyákat, melyekből a pápai absolutismus őrseregei megszállva tartják hazánkat”.⁵² A militáns szófordulatok használata persze nemigen volt valamifajta magyar sajátosság: a katonai hadviselés hasonló metaforái a porosz-német Kulturkampf liberális beszédmódjaiban is feltűntek.⁵³

Mivel egyes értelmezések a szélesebben felfogott Kulturkampfot a felvilágosodásból származtatják, megjegyezhetjük, az itt vizsgált egyházellenes szövegvilág jellegzetes interpretációit és vádjait a felvilágosodásban fogant fogalmi ellentétpárok, gondolati alappozíciók is átjárták. Ezt példázhatják – egyebek mellett – a baglyos, illetve denevéres hasonlatok. Az irományok jelentős részében ugyanis fellelhetők olyan szöveghelyek, ahol az egyháziak mint baglyok vagy mint denevérek jelentek meg. Olyan éjszakai állatok reprezentálták tehát a katolikus klérust az antiklerikális irodalomban, amelyek félrehúzódnak a fénytől – a *világosságtól* –, és

⁴⁸ „Rutilus” 1893, 5.

⁴⁹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35/18. 1892. április 7. („Őrök, vigyázzatok!”) 245–246. col.

⁵⁰ „Rutilus” 1893, 8.

⁵¹ „Flamma” 1894, 35.

⁵² TOLDY 1868, 223.

⁵³ BORUTTA 2011, 309–310.

főleg az éj leple alatt bújnak elő, merthogy otthonuk, terepük az éj, a *sötétség*. Így Gárdonyi Géza (1863–1922) is azzal nyitotta házasságjogi reformpárti röpiratát, hogy „mint a világossággal meglepett denevérfészek, úgy zúdul fel a [római] k[atholikus] papság fekete serege a polgári házasság ellen”.⁵⁴ („Flamma” szintén „sötét denevérsereg”-ről írt, amely „a haladó világosság elől mind elsuhogott”.⁵⁵) Egy anonim antijezsuita pamflet narratívájában pedig az egyházi „bagolysereg” avégett sürgött-forgott, mert érezte: „a beköszönő hajnal [...] az idővel forró napként fogja kiégetni sötét fészkeket.”⁵⁶

A '90-es évek első felének röpiratai a zajló harcot már határozottan kultúrharcnak tartották, amelyet azonban – mint azt látni fogjuk – nem úgy fogtak fel, mint valamifajta új, kifejezetten saját koruk fejlődésére jellemző fejleményt. A „Rutilus” álnéven megjelent füzet írója élcelődött is azon, hogy hogyan féltette-rettegte hazája a „kulturharc veszedelmét”. Mint írta: „A legtöbbet emlegetett és legjobban rettegett eszme ez idő szerint minálunk. Politikus és nem politikus jámbor lelkek ezzel ijesztgetik egymást, mint a gyermeket a mumussal, ez a vörös rém, amelynek hallatára keresztet vetnek magukra, áhitattal rebegve: Minden jó lélek dicsérje az urat, hogy távolítsa el tőlünk a kulturharc veszedelmét.” A szöveg szerzője szerint a félelem mellett az a bizonyos probléma is megzavarta a tisztánlátást, hogy ugyanazon szó alatt nem ugyanazt értették az emberek. „Rutilus” megállapította, hogy Virchow csupán a „Kulturkampf” szóösszetételt találta fel, ám a mögöttes jelenség régtől fogva ismeretes Európában. Poroszország Kulturkampfja mögött – taglalta a publicista – lényegében az alábbi s Magyarországon szintúgy jól ismert probléma rejlett: „az állam érvényesíteni akarja hatalmát minden téren, az egyházzal szemben is; hűséget és engedelmességet kíván összes alattvalóitól, a kath[olikus] papoktól is. Erre a pápa saját hatalmát szembeállítja az állammal és a papoknak megtiltja az engedelmességet.” Olyannyira historizálta a szóban forgó harcot, hogy narratívája alapján a 16. századi reformáció nyomában járó összecsapások princípiuma „se volt más, mint a pápaság harca az államok szabadsága ellen, átszöve természetesen számos politikai érdekekkel, tulajdonképpen a legnagyobb kulturharc”. Ahol pedig a protestantizmus győzelemre jutott, ott az országok „el is végezték a maguk kulturharcát”.⁵⁷ Hasonló volt az erdélyi református jogász Deák Albert álláspontja is. A Kulturkampf, amelyet ő is valóságosnak tartott hazájában, szerinte szintén régről eredt, s a századok folyamán a pápaság – evilági jellegű – hatalmi céljai és pozíciói miatt lángolt fel újra meg újra a történelemben. Így az albigens mozgalom, a reformáció, majd a francia forradalom mind-mind a historizált „kultur-harc” egy-egy fejezetét, epizódját jelentette narratívájában. Definíciója szerint: „A kultur-harc voltaképpen a pápaság, a klerikalizmus harca azon tényezőkkel, melyek az általa birt hatalmi kört csorbitani képesek.”⁵⁸ A magyar nemzetállami szuverenitás kitel-

⁵⁴ „egy római katolikus polgár” 1894, 3.

⁵⁵ „Flamma” 1894, 113.

⁵⁶ [N. n.] 1872, 47.

⁵⁷ „Rutilus” 1893, 14–17.

⁵⁸ [DEÁK] 1894, 5–8, 13.

jesítésének, így a külföldi, pápai befolyás felszámolásának a célja az idézett szerzők nézőpontja szerint immár elengedhetlenné tette, hogy a Kulturkampf végre Magyarországon is lefolyjon.

Reformkori előzmények

Dolgozatomban idáig a dualista éra egyházügyi feszültségeivel és forrásaival foglalkoztam, azonban – felrúgva a kronologikus rendet – érdemes végül röviden visszapillantani a 19. század első felére is, hiszen az 1890 után lezajlott egyházpolitikai polémikák előzményei már a reformkor idején jelentkeztek,⁵⁹ s felszították az antiklerikalizmus szikráját az országban. A kulturharc retorikájának egyes paneljeit, gondolati pozíciójának bizonyos pontjait pedig már a reformkori viták forrásaiban is felfedezhetjük. A szópárbajok során – megelőlegezve az 1867 utáni viták legfőbb vádpontját – az egyház ellenfelei rendre felrötták, hogy a hazai püspökök Róma felé fordultak, onnét tájékozódtak, így lehetővé tették, hogy egy idegen hatalom szóljon bele hazájuk belügyeibe.⁶⁰ Feltűnt tehát a hierarchia útján való idegen, azaz római befolyásnak a vádja, amely a jövőben a kulturharc retorikájának elengedhetetlen elemét, mondhatni alappillérét jelentette. Figyeljük meg például gróf Széchenyi István híres, az 1839/40. évi országgyűlés felsőtábláján elhangzott felszólalását: „Az apostoli magyar király mindig meg tudta magát constitutionalis nemzetével együtt Rómának suprematiájától óvni. A föméltóságú clerus status in statu soha sem volt és soha nem is lehet, s a milly arányban fejledezik honunk alkotmányos szelleme, annál összeütközőbb, annál türhetetlenebb leszen egy külső hatalomnak illyes befolyása nemzetünkre. Hol a törvény a nemzetet még fejedelmének önkényétől is biztosítja, miként lehessen az idegen önkénynek alája vetve?”⁶¹ A feljebb definiált interpretációs séma csírája, gondolati magva tehát a katolikus arisztokrata beszédjében is felsejlett. A feszültségek, amelyek a gróf szavai mögött rejtettek, ezúttal is a vegyes házassági ügyek útján törtek felszínre, eredőjük pedig Magyarországon éppúgy, mint 1837-ben a Porosz Királyságban, az volt, hogy a főpapság VIII. Pius 1830-as döntésének szellemében a vegyes házasságok megáldását ún. reverzálisok függvényévé tette, tehát feltételül szabta, hogy a frigyre lépő felek valamennyi gyermekük katolikus vallását szavatolják. Holott a hazai jogforrások a gyermekek felekezetéről másképp rendelkeztek, tiltották továbbá, hogy a katolikus papok a kötelezvények híján megtagadják a házasságok ünnepélyes megáldását.⁶²

⁵⁹ Az 1832/36-os diéta alatt az események szinte minden figyelmes szemlélője számára világossá vált, hogy a polgári fejlődés előmozdítása céljából meghirdetett liberális szellemű reformfolyamat nem fogja érintetlenül hagyni az államegyház hagyományos jogállását sem, minthogy az új eszmék a klérus ősi előjogait, az állami-társadalmi életben betöltött régebbi szerepét is megkérdőjelezték. FAZEKAS 2005, 232.

⁶⁰ Például Palóczy Lászlónál is feltűntek effajta érvek. Lásd: FAZEKAS 2005, 244–245.

⁶¹ Idézi: CSENGERI 1851, 440.

⁶² FAZEKAS 2005, 232–233; HERMANN 1973, 388.

Az eseménytörténeti fejlemények szempontjából mérlegelve persze ezúttal is elmondhatjuk, hogy a magyar földön támadt harcok jóval visszafogottabbak maradtak, mint amilyenek Poroszországban zajlottak, ahol Köln főpapját elfogták, és börtönbe hurcolták a hatóságok.⁶³ Radikális koncepciók viszont itt is szárnyra kaptak: a vegyes házassági viták során Borsod vármegye például már az egyházi javak szekularizációját, Bereg pedig azt ajánlotta, hogy a magyar katolikus egyház függetlenedjen Rómától. Egyidejűleg országszerte peres eljárások indultak a renitens, „törvénysértő” plébánosok ellen.⁶⁴ 1841 első felének feszült atmoszférájáról szólva Fazekas Csaba már a „kultúrharc” szót is használta, igaz, idézőjelben.⁶⁵ Az előzőleg megismert, tágabb kultúrharc-fogalmak alapján természetesen a 19. századi magyar történelem jelen epizódját is illethetjük a kultúrharc-kifejezéssel: felerősödtek a szekularizációs erőfeszítések, a liberális erők előretörttek,⁶⁶ míg a katolikus klérusra folyamatosan záporoztak a támadások. Habár a liberálisok ellenzéki pozíciója országos szinten nem tette lehetővé, hogy a harcok során ténylegesen az államhatalom mérje össze erejét az egyházzal.

*

Láthatjuk, hogy ugyanazok az Európa-szerte elterjedt népszerű egyházellenes elgondolások, amelyek a német Kulturkampf törvényhozását is inspirálták, befogadásra, talajra találtak Magyarországon is, függetlenül attól, hogy végrehajtásuk, tehát az antiklerikális politikai gyakorlatok itt, magyar földön már nem jutottak érvényre. A hazai antiklerikálisok szívesen jártak volna Poroszország nyomában, azonban az 1867-ben létrejött közjogi rendszer korlátjai, így a közjogi szempontok elsőbbsége, amely gátat vetett a komolyabb politikai reformok elé; a katolikus uralkodó, illetve a konzervatív dominanciájú főrendiház; s általában a katolikus egyház országon belüli erőpozíciója ezt nem tették lehetővé.

A mérsékelt reformok és enyhébb lefolyású konfliktusok miatt mind a kortársi álláspontok, mind a történeti reflexiók eltérően ítélték meg, hogy zajlott-e egyáltalán „kultúrharc” a 19. századi-századvégi Magyarországon. A történeti for-

⁶³ SZÁNTÓ 1988, 378–379. – Felmerülnek olyasféle értelmezések is, amelyek 1837 eseményeiben lényegében Poroszország első Kulturkampfját jelölik meg. Ennek lefolyása ugyanis számos hasonlóságot mutatott a '70-es évek fejleményeivel. BORUTTA 2011, 270–273.

⁶⁴ FAZEKAS 2005, 234.

⁶⁵ FAZEKAS 2013, 116.

⁶⁶ Később a liberálisok előretörését jelentette, hogy az 1843/44-es országgyűlésen született, a „vallás dolgában” hozott 1844. évi III. törvény 2. §-a törvényesnek ismerte el a protestáns lelképásztorok előtt kötött vegyes házasságokat, amit persze a katolikus egyház veszteségként könyvelt el. Figyelemre érdemes, hogy egyházi részről a liberális erők előretörésére már a reformkor alkonyán hasonló módon reagáltak, mint az a 1890-es évek első felében zajlott egyházpolitikai küzdelmek idején. Ekkortájt is a politikai katolicizmusnak – mint a liberális kihívásra adott katolikus válasznak – a szerveződését tanúsítják a források. Lásd: FAZEKAS 2001.

rások, illetve a történelmi feldolgozások tanulmányozásából az is jól kiviláglik, hogy az eltérő vélemények mögött rendre másfajta kulturharc-fogalmak rejtettek. Már az 1870-es évek idején, a „Kulturkampf” szó hazai recepciója során megfigyelhetjük a kifejezésnek egy szorosabb és egy tágabb használati módját. Szorosabb értelmében a „kulturharcz” nem más, mint az állami–egyházi ágensek nyílt egymásnak feszülése, hatalmi játszámája,⁶⁷ amelyet az egyházi fél mint „egyházüldözést” értelmezett, s amelynek mintája és mércéje mindmáig a német Kulturkampf. Tágabban felfogva pedig eltérő felfogásrendek konfrontációja, amely főleg a felvilágosodás cégére alatt színre lépő haladáselvű, a profán tudomány fölénye és a modern jogállam szupremáciája mellett zászlót bontó ideológiák, illetve a tradicionális, teológiai szemléletű egyházas, vallási világnézet harca, és mint ilyen nem feltétlenül nyílt színi állam-egyház összecsapás: csendesen, lappangva is folyhat. A német historiográfiában az európai kulturharcok a 19. századi szekularizációs projektek összefüggésében kibontakozott tipikus konfliktusok történetét is jelölik, amelyek Európa-szerte megkérdőjelezték a katolikus egyház tradicionális állami és társadalmi pozícióit. Természetesen az eltérő kulturharc-fogalmak segítségével leírt és értelmezett történelmi jelenségek szorosan összefüggtek egymással. (Az egyház-állam konfliktusok mögött ugyanis ott rejtettek az előzőleg érintett szellemi irányzatok, új ideológiák, világnézetek.)

Az általam a kulturharc retorikájának nevezett interpretációs séma tulajdonképpen leképezte a szorosabb kulturharc-felfogásnak megfelelő konfliktust, minthogy a szóban forgó diskurzusok szintjén az államhatalom mérte össze – vagy legalábbis kellett hogy összemérje – erejét az egyházzal, és pedig egy végsőnek ítélt, Róma befolyását felszámoló összecsapásban. A feltérképezett diskurzusterben emellett úgyszintén előtérbe kerültek a felvilágosodás katolicizmus-kritikájának tipikus jegyei is, így azok az elgondolások, amelyek a 19. századra jellemző szekularizációs projektek ideológiai alapjaiul, forrásaiul szolgáltak. A kulturharc retorikáját szemlélve tehát, úgy gondolom, bátran elmondhatjuk, hogy eszmetörténelmi nézőpontból mérlegelve a Kulturkampf hazai feltűnéséhez nem férhet kétség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARTHA 1892

BARTHA Béla: A kulturharc és Tisza Kálmán. *Sárospataki Lapok* 11/37. 1892. szeptember 12. 797–804. col.

BORUTTA 2011

Manuel BORUTTA: *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft, 7.)

---

⁶⁷ A Kulturkampf egyik legismertebb karikatúrája a harcot mint Bismarck és IX. Pius sakkjátszmáját ábrázolta.

CSÁKY 1973

Moritz CSÁKY: Die Katholische Kirche und der liberale Staat in Ungarn im 19. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch* 5. 1973, 117–131.

CSENGERI 1851

CSENGERI Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak. Politicai jellemrajzok.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1851.

CSORBA 1999

CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyoni problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918.* Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999.

[DEÁK] 1894

„Trebla Kádder” [DEÁK Albert]: *Harc a nemzetállam ellen. Vagyis: a kulturharc mai jelentőségében.* Budapest–Kolozsvár, Eggenberger–Gibbon Albert, 1894.

DIÓS 2002

Magyar Katolikus Lexikon. VII. Főszerk. DIÓS István. Szerk. VICZIÁN János. Budapest, Szent István Társulat, 2002.

„egy római katolikus polgár” 1894

„egy római katolikus polgár” [GÁRDONYI Géza]: *Hallgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?* Budapest, Rozsnyai Károly, 1894.

FAZEKAS 2001

FAZEKAS Csaba: A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez. Esettanulmány: katolikus politikai program 1846-ból. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918.* Szerk. SARNYAI Csaba Máté. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001, 29–45. (METEM Könyvek, 29.)

FAZEKAS 2005

FAZEKAS Csaba: Irodalmi-stilisztikai eszközök a vegyes házasságok 1841. évi politikai vitájában. In: „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk. HELTAI János–TASI Réka. Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 231–250.

FAZEKAS 2008

FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Inté-

zete, 2008. (Műhelytanulmányok, 4.) Internet: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu (Utolsó letöltés: 2019. márc. 15.)

FAZEKAS 2013

FAZEKAS Csaba: Széchenyi István a reformkor egyházpolitikai küzdelmeiben. In: *Széchenyi hite*. Szerk. BENKŐ Ágota–VÉRTESALJAI László. Budapest, JTMR Faludi Ferenc Akadémia, 2013, 115–137. (Jezsuita Könyvek, Agóra, 17.)

„Flamma” 1894

„Flamma” [POLLÁK Illés]: *Sybilla Rómában*. Budapest, Révai Testvérek, 1894.

GALÁNTAI 1960

GALÁNTAI József: *Egyház és politika 1890–1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1960.

HANÁK 1978

HANÁK Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In: *Magyarország története tíz kötetben*. VII/1. (1890–1918.) Főszerk. HANÁK Péter. Szerk. MUCSI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1978, 53–148.

HERMANN 1973

HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Aurora, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 1.)

KATUS 2009

KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914*. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2009.

Képviselőházi napló, 1887–1892

Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXVII. Szerk. SZATHMÁRY Károly et alii. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1887–1892.

Képviselőházi napló, 1892–1897

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XXXIV. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1892–1897.

KÓSA 2011

KÓSA László: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon. In: KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011, 118–126.

N. n. 1872

[MAÁR Péter Pál (?): *A jezsuitákról alkalmi ajándéku mindenkinék*. Lipcse, Köhler, 1872.

NÉMETH 2009

NÉMETH István: *A német császárság, 1871–1918*. Összegzés és dokumentumok. Budapest, L'Harmattan, 2009.

PALKOVICS 1876

PALKOVICS Viktor: A kulturharcz alapelvei. *Uj Magyar Sion* 7/3–5, 1876, 204–214; 290–302; 338–351.

„Papramorgó” 1870

„Papramorgó” [KÓRÓDY Sándor]: *Csalhatatlan okoskodások a római szultán világi birodalma, a kalifák utódjának csalhatatlansága, a lateráni nagydíván viselt dolgai és a katholicizmus egyéb „titkos betegségei” fölött*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1870. (Barátfülek, 2.)

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35. 1892.

PULSZKY 1893

PULSZKY Ferenc: „A kultúrharc”. *Pesti Hírlap* 15/71. 1893. március 12. 1–2.

RADA 2016

RADA János: Egyházkritikai röp- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle* 17/1. 2016, 3–23.

RADA 2019

RADA János: Antijezsuita vitairatok az 1870-es évek első felének Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 23/1. 2019, 188–207.

Religio

Religio (Kath. egyházi és irodalmi folyóirat) 34–54. 1874–1895.

„Rutilus” 1893

„Rutilus” [SZIGETVÁRI Iván]: *Lázadó papok*. Budapest, Deutsch és Tsa, 1893.

SALACZ 1938

SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története*. 1890–1895. Bécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1938.

SALACZ 1974

SALACZ Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918*. München, Aurora, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2.)

STADLER 1996

Peter STADLER: Kulturkampf und Kulturkämpfe im mittleren Europa des 19. Jahrhunderts. Versuch einer vergleichenden Orientierung. *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 15. 1996, 13–26.

SZÁNTÓ 1988

SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története. II.* (A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig.) Budapest, Ecclesia, 1988.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

TOLDY 1868

TOLDY István: *Elmélkedések az egyházreformról*. Lipcse, Köhler, 1868.